

ȘTIINȚA JURIDICĂ ROMÂNEASCĂ ȘI PROBELEMELE EI ACTUALE

Valentin-Stelian BĂDESCU¹
valentinbadescu@yahoo.com

MOTTO:

*„Acolo unde încetează vigoarea legilor și
autoritatea apărătorilor ei, nu poate exista nici
libertate și nici siguranță pentru nimeni”*

(William Shakespeare)

ABSTRACT: Justice can not be where laws are crooked and ill-formulated. Nor where procedures go anywhere, but not to the right. Nor where the appointment of magistrates is done by a power center, whatever it is. They do not result in the appointment of judges outside the unrestrained competition, which will bring to the fore the most qualified and competent lawyers, among which the representative colleagues will decide in the public interest. Mandates should, as in the US or other countries, shift the presidential changes, which are, as we know, occasions for change. The Romanian framework is different nowadays, it is honest to recognize that our country is still on a path that can not lead to justice: too little law in the public interest, misguided procedures, aberrant criteria in probation, voivodal appointments of magistrates, politicization. You must be naive or of bad faith or propagandist not to recognize the injustice that occurs perceptibly even under the propaganda about justice. The suffocating extension of corruption in society is invoked as an argument of exalting justice, be it with shortcomings. There can be talk and serious talk about corruption. The phenomenon is wider than it is believed. It fights without a thorough examination of its dimensions and sources, at pressures from different directions. În analogous countries, corruption, sources, and places were analyzed. În ours, everything is left to more or less specific opinions that do not know

¹ Doctor în științe juridice; cercetător științific asociat al Institutului de Cercetări Juridice al Academiei Române; membru titular al CRIFST al Academiei Române.

what a society is or how the institutions work, such that they give a selective, preferential image of the extent of corruption. On the other hand, for the moment, many of those who owe their position precisely to the acts of corruption raise the stumbling block of the anti-corruption fight. There is no other way to integrate a society than a generous return to the foundations of the science of law, the unrelenting source of justice.

KEYWORDS: Romania, Great Union, Romanian law, national patrimony, ethics, moral, faith

1. Avertisment – Argument

În Anul Omagial al unității de credință și de neam și Anul comemorativ al făuritorilor Marii Uniri din 1918, într-un an de mare trăire și înălțare sufletească, cercetătorul este pus în fața unei dileme. Anume în aceea de a nu ști ce să aleagă din ceea ce-i oferă Sesiunea de comunicări a Diviziei de Istoria Științei a **Comitetului Român pentru Istoria și Filosofia Științei și Tehnicii (CRIFST)** din 31 mai 2018 având mai multe teme. Prima dintre acestea este închinată unuia din marii români oștenitori ai vieții științifice românești: Savantul Emil Racoviță. Ar trebui deci să spunem ceva despre acest mare român. În al doilea rând, Sesiunea ne oferă și o altă temă generoasă „Realizări de excepție în știința românească după anul 1918 al înfaptuirii Marii Uniri”. Despre care din aceste două subiecte să scrie cercetătorul? Meditând asupra lor, am găsit că în fiecare dintre ele, sau în legătură cu ele, cititorii ar putea pune cel puțin câte o întrebare care cere răspuns. De aceea m-am hotărât să vorbesc, chiar cu riscul de a nu fi foarte sistematic, despre ceea ce se cuvine a ști mai bine. Și întrucât sunt jurist de profesie – cercetător științific asociat al Institutului de Cercetări Juridice al Academiei Române și **membru al CRIFST – m-am decis să analizez știința juridică românească și probelelele ei actuale, limitandu-mă, bineînțeles, la anumite aspecte, fără intenția de a le epuiza.**

Care ar fi rostul unui astfel de demers astăzi? O bună rânduială statornicită prin dreptul nostru strămoșesc care să amenajeze o legislație națională pentru români, iar nu pentru străini! Or, o lege bună se face numai dacă ai o știință juridică bună, așa cum este în orice domeniu, precum în medicină sau arhitectură, adică o statornicire juridică sănătoasă întemeiată pe o arhitectură instituțională trainică și temeinică. Așadar să vedem care sunt tainele și probelelele științei juridice românești în contextul actual.

2. Contextul actual. Analiză conceptuală a stării justiției actuale din România

Mulți își fac merite din a clama cât de neclintit cred ei în justiție și că hotărârile judecătorești nu sunt nici măcar de comentat, decum de pus în îndoială. Este adevărat, unii au susținut toate acestea până când au ajuns ei înșiși încătușați, după care luptă pentru dreptate în alte locuri. Alții sunt vehemenți când hotărârile se aplică rivalilor, în speranța că rândurile acestora vor fi rărite cu mâna magistraților. Birocrația indigenă protestează la orice punere în discuție a unei hotărâri sau proceduri juridice, ca și cum s-ar atinge ceva imaculat. Se desfașoară, în orice caz, o propagandă ce vrea să impună convingerea că justiția ce iese din instanțele de judecată trebuie luat fără cârtire, cu capetele plecate. Această propagandă este unică astăzi, căci în orice țară în care se exercită cu exigență forța justiției, se poate discuta orice decizie a instanțelor, fără fetișuri. Ea este și de prost gust, căci premisa tacită, după care binecuvântarea cu justiție pilduitoare a sosit, este evident ridicolă. Mai presus de toate însă, această propagandă face deservicii prestigiului justiției, iar o analiză juridică a problematicii în discuție ar releva mai multe aspecte de nelegalitate. Aceste probleme de nelegalitate se împart în două categorii: aspecte de formă, un fel de nelegalitate extrinsecă a actului de justiție și aspecte de nelegalitate materială, nelegalitate intrinsecă. De aceea, firește, nu este discutabilă nevoia ca sistemul judiciar să funcționeze în mod independent și să genereze cât mai puține nedreptăți. Ar fi bine ca acest sistem să fie acea putere calmă și înțeleaptă pe care cetățeanul se poate bizui în orice împrejurare. În fapt, suntem încă departe de așa ceva și rămâne din capul locului contraproductivă desconsiderarea a ceea ce mai trebuie făcut pentru a transforma instanțele în locuri de înfăptuire a dreptății. Pentru a readuce discuția despre justiție la realitate, ar fi suficient ca cel interesat să examineze o colecție de sentințe și motivări. Pe o prea mare parte acestea conțin probe insuficiente, erori de logică și evaluări diletante. Ar fi de ajuns să luăm în seamă împrejurarea că mulți dintre cetățenii care trec prin instanțe nu sunt deloc convinși de corectitudinea abordării și-și caută unde pot, fie și tardiv, dreptatea. Sau să considerăm cantitatea revizuirilor de sentințe, când se recunoaște eroarea și abuzul. Ar fi suficient să observăm că autoritățile din aproape oricare țară civilizată caută să-și scoată cu orice chip cetățenii din raza instanțelor judiciare de la Carpați. Situațiile acestea ar trebui să dea

de gândit celor interesați cu adevărat de justiție. Nu este tolerabil nici dacă numai o sentință lovește nedrept un om. Nu voi lua însă în analiză cazistica, aflată de altfel la îndemâna oricui. Nici nu voi intra aici în explicații juridice, căci ele aruncă adesea mai mult ceața asupra unor adevăruri de bun simț, ce-l interesează pe cetățeanul simplu care suntem fiecare. Voi argumenta în schimb două idei.

Prima este aceea că trebuie distins între justiție ca valoare fondatoare a societății, care are importanță nu îndeajuns respectată, pe de o parte, și hotărârile de aplicare a justiției, care sunt din capul locului dependente de întrunirea multor premise factuale, pe de altă parte. Spus simplu, din poziția crucială a justiției în societate nu rezultă nicidecum că deciziile instanțelor ce promet să o pună în aplicare sunt apriori drepte. De altfel, nicio practică judiciară matură din vreo altă țară nu pretinde fără precauții că întruchiează justiția însăși și nu se justifică prin apel la zeița Themis! A doua idee este ca în țara noastră până la justiție (dreptate) a mai rămas încă o cale lungă de parcurs. Spun aceasta pentru că înfăptuirea justiției depinde de multe lucruri: de calitatea legilor, de valoarea procedurilor, de criteriile probațiunii, de corectitudinea constituirii probelor, de relevanța lor, de pregătirea magistraților, de selecția acestora și de integritatea lor. Oricât s-ar simți contrași numeroșii discutanți superficiali despre justiție, fiecare dintre aceste momente condiționează ajungerea la justiție. Așa stând lucrurile, este de la început mai realist ca în dezbateră publică și, desigur, în acțiunea celor responsabili de împărțirea dreptății în societate, să se caute înlăturarea neajunsurilor din șirul întreg al dependențelor justiției, decât să se cultive pretenții demagogice că justiția funcționează deja fără cusur. Exprimat și aici cât se poate de simplu, justiția nu este mai bună decât societatea și împărtășește inevitabil valențele și carențele acesteia. Doar că răspunderea sistemului judiciar este mult mai mare, fiind pe măsura importanței în societate a valorii dreptate, care i s-a încredințat!

Spunând cele de mai sus, nu trec sub tăcere prestația onestă a multor juriști calificați, care încă mai există la noi. Se pot lua la lectură numeroase sentințe și motivări și se poate observa că, în eventualitatea în care probele au fost recoltate corect, nu este ceva de obiectat. Dar nu juriști calificați și integri se bat cu pumnul în piept că ei fac justiția la care toți trebuie să se închine. Nu ei pretind că justiția este independentă și că nimeni nu trebuie să o discute. Pretind infailibilitatea hotărârilor din instanțe și caută să împiedice orice discuție noii activiști politici, dintre juriști și mai ales

dintre nejurisți. Impreună, aceștia întrețin în viața publică un fals abominabil și costisitor – cel al justiției independente, curate, infailibile, deja venită pe Pământ. În mod sigur, de acest fals nu are nevoie într-o societate matură nici un cetățean rămas rațional. Doar curentul unor activiști care s-au cățarat pe instituțiile acestei țări și vor să le țină captive are nevoie de un astfel de fals. Ca orice propagandă, și propaganda ce se agață mai nou de justiție recurge la sofisme și la pretenții fără suport. Iată doar câteva exemple. Știm prea bine din istorie că fără justiție nu există demnitate a persoanei, comunitate în jurul dreptății, performanțe, bunăstare. În cultura de care aparținem avem o dezbatere lungă asupra relațiilor dintre adevăr, dreptate, bine, frumos, cu sinuozitățile lor. A rămas însă larg recunoscută poziția cheie a justiției în societate. Dar din poziția de valoare fondatoare (nu e posibilă societate propriu-zis umană fără justiție!) nu rezultă nicidecum că dreptatea împărțită de instanțe este automat justiția! Într-o asemenea derivare, care se folosește copios la noi, este, spus cu eleganță, un paralogism (un fel de sofism rudimentar), pe care nu altcineva decât celebrul Kant l-a demontat pentru totdeauna.

Este vorba de paralogismul deducerii unei realități din conceptul ei, ca și cum ai deduce existența eului din unitatea amintirilor, bogăția proprie din aceea că ți se cuvine o parte din bunurile Pământului, importanța a ceea ce faci din aceea că toți oamenii sunt egali. Pozitiv exprimat, la justiție se ajunge în instanțele judiciare plecând, desigur, de la conceperea justiției, dar făcând în așa fel încât hotărârile din instanțele judiciare să fie pe legi bine elaborate și formulate, pe proceduri chibzuite, pe probațiune serioasă și să fie luate de judecători pricepuți și integri. În fapt, condițiile de posibilitate a justiției în instanțe sunt numeroase și nu se întrunesc prin decretul cuiva. În orice caz, ele nu se reduc nicidecum la simpla invocare a măreției justiției. Altfel spus, contează sentința judecătorească, dar împreună cu calea pe care s-a ajuns la sentință.

Nu doar acest paralogism ne obligă să privim îndeaproape hotărârile din instanțe. Se adaugă imediat un alt argument de logică elementară. Aspirația naturală a unui judecător este să ajungă la atâtea probe și la acele raționamente care permit o concluzie apodictică, adică necesară, sau cât mai apropiată de aceasta. Adică, spre a face cât mai intuitiv acest aspect, la o concluzie de nezdruncinat, ce ar fi trasă de orice minte normal înzestrată dacă ar fi lasată să judece. În acest sens, Eugeniu Speranția observa, lucid, că „logica juristului de vocație este nu un instrument, ci o nevoie a

sufletului – vocația de jurist; și nu e, drept vorbind, nicio deosebire între iubirea de logică și iubirea de justiție”.

Avem concluzii apodictice sau apropiate de acestea în instanțe? Spus onest, avem un ocean de decizii probabile în raport cu realitatea și prea puține decizii apodictice sau măcar apropiate de acestea. Natura trebuirilor umane face ca abia în situații de un fel aparte judecătorul să poată da sentințe care sunt adevăruri necesare în raport cu datele realității. Anume, atunci când, de exemplu, inculpatul, în scris și fiind în totalitatea facultăților sale mentale, recunoaște vina sau când se adună probe veritabile (nu vorbe despre probe) asupra cărora nu planează nici o îndoială (calcul umflate, de pildă, care se infirmă la prima refacere) și care sunt rațiuni suficiente pentru a da ca inevitabilă concluzia respectivă. Fiecare poate răspunde singur la întrebarea când se petrec asemenea situații. Efectiv, se petrec extrem de rar, oricum cu mult mai rar decât își asumă propaganda amintită. Ca urmare, judecătorul are a pune în lucru continuu cunoaștere și conștiință, dacă este, cum s-a spus, „jurist de vocație”, și nu activistul cauzelor murdare, fie ele și dosite sub formalisme. Iar cei care și-au împăcat cugetul în fața sentințelor înainte de a se confrunta cu realitățile și discută emfatic despre justiție s-ar cuveni să învețe moderația. Fie și numai logica simplă ruinează de la început pretenția infailibilității hotărârilor judecătorești. Nici magistratul calificat și integru nu poate trece peste limite ce țin de posibilitățile de întemeiere logică a propozițiilor. Decum cel care este mai puțin calificat și lipsit de integritate!

La aceste două argumente în favoarea discutării pe teren, caz de caz, a aplicării justiției se adaugă al treilea argument, ce ține de natura limitată a capacităților umane. Știm prea bine că doar Cel de Sus este omniscient și face dreptate singur. Pretențiile unor activiști ai sistemului juridic de la noi de a-i lua locul sunt cel puțin deplasate. Dreptatea se împarte printre oameni în instanțe, de persoane ce-și pun, desigur, robe pompoase și parcurg ritualuri, dar au trebuințe, limite ca toți oamenii, pasiuni și hachițe de netăgăduit. Așa stând lucrurile, a pune hotărârile judecătorești în mâna unor persoane și a crede că acele hotărâri sunt indiscutabile este o simplă barbarie. Nici cinci judecători din aceeași instituție, în care aceștia depind fatal de un șef, care le prescrie prin simpla lui existență comportamentul, nu pot face altceva. De aceea, din rațiuni ce țin de capacitățile fatal limitate ale naturii umane, nu este de așteptat vreo sentință indiscutabilă din partea vreunei instanțe – exceptând, desigur, situațiile ce permit

concluzii necesare, apodictice, sau apropiate de acestea, cum am arătat. Se poate spune că, în sistemul nostru judiciar, abia trecerea la practica curții cu jurați în procesele de mare miză va putea mări siguranța în hotărârile judiciare și va crea încrederea în justiție, ce se caută astăzi zadarnic cu mijloacele forței.

Justiție nu poate fi acolo unde legile sunt strâmbе și prost formulate. Nici acolo unde procedurile duc oriunde, dar nu la dreptate. Nici acolo unde numirea magistraților se face de către un centru de putere, oricare ar fi acesta. Nu dau rezultate numirile în justiție în afara competiției neîngrădite, care să-i aducă în față pe cei mai calificați și mai integri juriști, printre care să decidă în interes public colegii reprezentative. Mandatele ar trebui să secondeze, precum în SUA sau alte țări, schimbările prezidențiale, care sunt, cum știm, între altele, ocazii de oxigenare. Cadrul din România fiind deocamdată altfel, este de recunoscut cu onestitate că deocamdată țara noastră stăruie pe o cale ce nu are cum să ducă la justiție: legi prea puțin în interes public, proceduri necugetate, criterii aberante în probațiune, desemnări voievodale de magistrați, polițizarea acestora. Trebuie să fii naiv sau de rea credință sau propagandist să nu recunoști in justiția ce se produce perceptibil chiar sub propaganda despre justiție. Se invocă extensiunea sufocantă a corupției din societate ca argument al exaltării justiției, fie ea și cu neajunsuri. Se poate discuta și trebuie discutat serios despre corupție. Fenomenul este mai extins decât se crede. El se combate fără o examinare temeinică a dimensiunilor și surselor sale, la presiuni din diferite direcții. În țări analoge s-au făcut analize ale corupției, surselor și locurilor acesteia. La noi totul este lăsat în seama unor opinii mai mult sau mai puțin punctuale, care nu știu ce este o societate și nici cum funcționează instituțiile, încât dau o imagine selectivă, preferențială, după amicitii și inimitii, a întinsei corupții. Pe de altă parte, deocamdată ridică piatra luptei anticorupție mulți dintre cei care își datorează poziția tocmai actelor de corupție.

Oricum, pentru moment s-a ajuns la o luptă oarbă, pesemne durabilă, ce ține de vorbă naivii, dar nu rezolvă problema. În definitiv, unde sunt răspunderile stabilite cu acuratețe pentru marile pierderi prin dezindustrializare, înstrainarea mijloacelor de transport, distrugerea pădurilor, deposedări de terenuri, golirea țării de valori, impostura ocupării funcțiilor de decizie, răsturnarea ierarhiei valorilor în societate? Dincoace de toate, nu se ajunge la justiție cu lucru de mântuială, care dă rateuri în toate

direcțiile, cum nu se ajunge la adevăr măsluind continuu. Așa cum din fals nu rezultă adevărul, nici din nedreptăți sau dreptate la nimereală nu iese o societate dreaptă. Unii dintre juriști au atras deja atenția, spre lauda lor, ca este chestionabil nivelul de pregătire cu care se concurează la magistratură și că selecția tendențioasă face ca juriștilor calificați să le fie preferați cei manevrabili. Problema este, oricum, largă. Să fim direcți: România cunoaște un grav declin al nivelului universităților, care nu are cum să ocolească facultățile de drept. În definitiv, ce înțelegere (nu doar cunoaștere formală!) a dreptului, ce cunoștințe de economie, sociologie, psihologie, antropologie, de logică, de filosofie a dreptului se asigură juriștilor în universități? Ce experiență de viață are un magistrat care abia a încheiat sumarele studii de la noi? Dacă se scrutează cu precizie lucrurile, vom putea observa că nu se asigură aproape deloc nici înțelegerea, nici cunoștințele și nici experiența de viață la modul serios, comparabil cu alte țări. Ca efect, întâlnești tot mai des magistrați care vizibil nu cunosc în ce constă sensul unei legi, ce este un fapt, cum se constituie o probă, cum se distinge între condiții și cauze, cum se leagă faptele, cum se ia o hotărâre judecătorească, ce scop are penalizarea, cum se asigură legițimarea, ce presupune demnitatea umană, ce răspundere socială incumbă justițiarului și multe alte chestiuni elementare ale aplicării justiției.

Chiar Curtea Constituțională a decis să elimine probele obținute prin ascultări ilegale de convorbiri între persoane. Cam târziu și o vastă revizie a criteriilor admisibilității probelor ar trebui să urmeze, dacă ținta este o societate matură a oamenilor liberi și responsabili. Sunt multe indicii că nu se înțeleg nici conținutul și nici sensul pedepsei, chiar de către cei care o administrează. De pildă, în loc să se recupereze daunele – într-adevăr milioanele de euro furate în chipuri diferite – instanțele se reped în spectacole mediatice ce nu rezolvă nimic pe termen lung. Așa cum se văd lucrurile, sunt deocamdată mai mult răfuieli între grupuri, decât penalități adecvate care să permită societății înlăturarea prejudiciului și descurajarea criminalității. De ce, totuși, nu se ating averile formate ilicit? Interesul pare deocamdată să fie anihilarea politică, dacă se poate civică, a oponentilor vizați, nu recuperarea daunelor de pe suprafața societății. Statul de drept este una dintre noțiunile cele mai invocate în discuția de azi despre justiție. Se știe prea bine că statul de drept înlocuiește dintru început arbitrarul oricui – persoane, instituții și reprezentanți ai acestora – cu prevederile legii. Oricare cetățean constient preferă statul de drept statului arbitrar. Pe

meleagurile noastre s-a ajuns însă, mai nou, în situația în care trebuie cerut ca dreptul, și nu arbitrariul, să fie aplicat inclusiv atunci când este vorba de conceperea statului de drept. Spus fără ocolisuri, statul nu este nicicum de drept când persoane ajunse în funcții prin accidente istoriei aplică abuziv legi prost formulate și proceduri rău orientate în dauna unor oameni reduși la tăcere. Statul de drept nu este paravan pentru nedreptăți comise de cineva care deține la un moment dat puterea. Statul de drept este altceva decât o carcasă pentru abuzuri – de această dată în numele dreptului prost înțeles și practicat în afara dreptății.

Ca societate, avem nevoie de justiție, de mult mai multă justiție. Nu este cazul ca oamenii să obosească pretinzind justiție. Dar, firește, este nevoie de o justiție făcută altfel, cu o veritabilă cultură a dreptului și cu răspunderea aferentă. Nu s-ar câștiga oare dacă cei care coboară discuția despre justiție la nivelul unei propagande ar învăța din ampla discuție din SUA privind respectarea legii, care este de la sine înțeleasă, și condițiile aplicării literei legii, luate împreună? Nu ar trebui să se învețe din discuția britanică privind condițiile de obținere a sentințelor sigure în justiție? Din dezbaterile italiene privind importanța „îndoielii” metodice în acțiunea judecătorului? Din cea germană privind nevoia „neliniștii etice” în întreaga aplicare a justiției? În mod tot mai evident, în România trebuie revenit la justiție și la cultivarea justiției. Nici nu există altă cale de a integra o societate decât o revenire puternică la fundamentele științei dreptului, izvorul nesecat al justiției. Or, cum se poate împlini acest deziderat când tocmai în zilele noastre asistăm la evenimente care bulversează societatea românească, amintind de vremurile trecute ale justiției comuniste adaptate cerințelor și intereselor decidenților politici din spatele ușilor închise în care știința dreptului pare un examen dificil de trecut.

3. Unele considerații privind știința dreptului

3.1. Chestiuni introductive

În general știința este o activitate despre natură și societate și are ca obiect de a sistematiza și analiza faptele realității juridice. În același sens evidențiem că știința nu se limitează doar la colectare și sistematizare de fapte, principalul ei scop fiind elaborarea de legi, de a descoperi legi care să armonizeze natura cu societatea și avea dreptate Nicolae Popa atunci când definea știința ca un sistem, ansamblu de cunoștințe obținute prin metode corespunzătoare și exprimate în concepte, teorii, principii.

Principalele trăsături ale științei sunt: veridicitatea, adică enunțurile trebuie să fie redată în mod real; raționalitatea care înseamnă că enunțurile trebuie să aibă o logică; veridicitatea înseamnă că trebuie să fie creat un sistem de metode pentru a putea verifica enunțurile și în fine, perfectibilitatea, adică disponibilitatea de a integra noile descoperiri în sistemul său explicativ. Cu ceva timp în urmă, se sublinia în gândirea autorilor în materie juridică, exprimată în ansamblul lucrărilor juridice, că noțiunea de știință juridică este una ambiguă care desemnează ansamblul autorilor, fără a reprezenta o noțiune unică, în sine, neavând consistență cvsasiuniversală și fiind expresia „dreptului savant”.²

Știința dreptului este o știință socială. Sistemul științelor sociale poate fi divizat în patru categorii: științele care au ca obiect activitățile umane ale căror legi și relații funcționale le stabilesc (sociologia, psihologia, economia, lingvistica); științele istorice care au drept scop reconstituirea și interpretarea trecutului; științele juridice care studiază statul și dreptul, precum și aspecte normative ale activității umane. După cum am menționat știința juridică este o știință socio-umană, o știință despre societate. Bineînțeles că nu doar dreptul ca știință se ocupă de cercetarea juridică a societății, ci și o serie de alte științe sociale precum istoria, sociologia, politologia. Între toate acestea știința dreptului se ocupă un loc privilegiat fiind încetățenită în limbajul nostru juridic, sensul lei real, acela de teorie științifică. Teoria științifică privește ansamblul analizelor, investigațiilor, interpretărilor sistematice, metodice pe care specialiștii le dau fenomenului juridic și care, alcătuiesc științele juridice și, a căror influență este indiscutabilă în privința explicării științifice neoficiale a actului normativ, cât și în opera de legiferare, în procesul de creare a dreptului, precum și în activitatea practică de aplicare a dreptului. Autor al monografiei de referință „Doctrina juridică”, Ion Craiovan face o convingătoare pledoarie indispensabilă a ieșirii din labirintul juridic pornind de la constatarea că, scrierile despre drept care vizează analiza științifică a dreptului și cunosc o arie din ce în ce mai largă și în care se impun lucrările dedicate studiului științelor juridice sau fac exegeza dreptului pozitiv.³ Autorul susține ideea

² Sofia Popescu, *Considerații generale privind doctrina juridică* Comunicare prezentată la Sesiunea științifică a Institutului de Cercetări Juridice, *Doctrina românească între tradiție și reformă*, București, 2014, pp. 190–201.

³ Ion Craiovan, *Filosofia dreptului sau dreptul ca filosofie*, Editura Universul Juridic, București, 2010.

că o reflecție asupra dreptului, cu o dominantă de cunoaștere științifică, dintr-o perspectivă în care, interdisciplinaritatea reprezintă un fapt intrinsec analizei dreptului, iar dezvoltarea unei științe juridice cu o conștiință filosofică a dreptului reprezintă un ideal creator. Sub semnul acestui deziderat, analiza științifică a dreptului, fără a exclude aspectele tehnice specifice, absolut necesare, dar nu suficiente este, până la urmă, un fapt de cultură juridică, decisiv pentru soluția practică care concepe societatea ca fiind organizată pe bază ierarhică, în așa fel încât, există o puternică identitate de atitudini, moravuri și de comportamente între membrii aceluiași grup. Dreptul, în această concepție este destinat, pe de o parte, să asigure strânsa subordonare față de grup. Dreptul este, mai întâi o regulă de subordonare, iar pe de altă parte, trebuie să definească îndatoririle grupului față de membrii săi. Grupul, societatea, statul reprezintă elementele centrale, la care se raportează totul. Ele furnizează individului, securitate, sănătate publică, protecție socială. În schimb, cetățenii plătesc impozite, îndeplinesc obligații militare, respectă legea.⁴

3.2. Clarificări terminologice. Știința juridică versus doctrina juridică

Pentru clarificarea terminologiei din titlul de mai sus folosesc o ambiguitate. Iată deja o contradicție în terminis, cum să limpezești când tulburi apa. Și totuși, încercăm. Știință juridică sau doctrină juridică, o situație lipsită de precizie, de claritate, echivocă, ambiguă, care privește cuvinte, expresii și enunțuri din limbajul juridic; altfel spus, proprietate a unor enunțuri de a avea mai multe înțelesuri, datorită unor cuvinte și expresii din structură și, de aici, de a fi interpretate în două sau mai multe feluri. Astfel, enunțul francez *Le secrétaire est dans le bureau* se pretează la două interpretări, deoarece cuvântul *secrétaire* se referă fie la o persoană, fie la o mobilă: „*Secretarul* se află în birou” sau „*Masa de scris* se află în birou”. Acesta este un exemplu de *ambiguitate lexicală*. Când enunțul are însă o structură bazată pe o omonimie de construcție, susceptibilă de mai multe interpretări, atunci este vorba de o *ambiguitate sintactică*. Astfel, enunțul francez *Le magistrat juge les enfants coupables* poate fi interpretat în două feluri: *Le magistrat juge que les enfants sont coupables* („Magistratul consideră că copiii sunt vinovați”) sau *Le magistrat juge les enfants qui sont coupables* („Magistratul judecă copiii care sunt vinovați”). În cele două

⁴ S. Popescu, op. cit., p. 192.

exemple de enunțuri ambigue, comentate mai sus, structurile de suprafață ale acestora ne trimit deci la câte două structuri de adâncime, interpretate diferit și reprezentante ale unor enunțuri nonambigue, dezambiguizate. Pentru limba română, echivocul poate fi lexico-semantic, când este vorba de valorile lexicale (înțelesul cuvintelor, în context), și sintactic, atunci când este vorba de relația gramaticală a cuvintelor. Pentru ca să fie figură de stil trebuie ca cele două sensuri lexicale sau gramaticale să se impună în egală măsură, fără să se anuleze însă intenția comunicării, a cărei modalitate lingvistică determină, prin echivoc, acea întârziere a înțelegerii, acel plăcut ocol (încoronat de surpriză) al receptării mesajului.

Gata cu ocolul, secțiunea de față propune câteva analize și considerații privind familia de cuvinte: doctrină juridică/știință juridică/cunoaștere juridică – în privința semnificațiilor și sensurilor vehiculate. Astfel, dacă termenii de doctrină juridică și știință juridică, ambii folosiți – așa cum se știe – în demersurile teoretice privind dreptul, sunt sinonimi, îi putem folosi aleatoriu sau există argumente de a folosi preferențial, doar unul dintre ei, în funcție de context? Se justifică eliminarea unuia sau a celuilalt din câmpul cercetării științifice? Dacă sunt diferiți sau există o identitate parțială, în ce constau diferențele de semnificație și sens și care sunt implicațiile epistemologice în privința cunoașterii juridice? Ce relații există între doctrina juridică-știința juridică-cunoaștere juridică?⁵ Așadar, nu propunem doar simple considerații lingvistice-etimologice sau pur epistemologice. Încercăm să argumentăm că, soluția adoptată controlează decisiv modul în care sunt înțelese cunoașterea juridică, natura și potențialul acesteia, cu implicații majore asupra practicii juridice și sociale. Având în vedere solidaritatea dintre conceptele din aceeași familie sau a celor adiacente, sau care reprezintă supoziții, cu implicații semnificative în cunoaștere, considerăm că, nu ar fi lipsit de interes, să evocăm inițial și extrem de lapidar, dar utile analizei noastre în plan juridic, câteva concepte și teze din planul lingvistic și nu numai, mai precis referitoare la semiotică, la termeni precum semn, semnificant, semnificație, comunicare. Astfel, *Semiotica* - știința semnelor (din gr. *semeion* – semn). Este o ramură a științei născută în anii 1960 în Franța cu numele de semiologie, conturată la începutul secolului XX de către F. De Saussure care a relevat necesitatea

⁵ Ion Craiovan, *Doctrină juridică și/sau știință juridică?* lucrare prezentată la Sesiunea științifică a Institutului de Cercetări Juridice, *Doctrina românească între tradiție și reformă*, București, 2014, pp. 201–210.

unei ramuri care să abordeze sistemele de semne diferite de limbile propriu-zise. Prin intermediul lui R. Barthes semiotica se focalizează asupra unor probleme specifice precum: natura semnului, compus din semnificant și semnificație; dubla articulare a limbajului compus din componente fonetice și componente de sens; noțiunea de sistem sau structură; deprecierea substanțială a elementelor analogice și metaforice ale limbajului ⁶.

Semioză-în semantica, orice proces în care ceva se produce ca semn în interiorul atribuirii de semnificație din partea cuiva. În definiția lui C. S. Peirce semioza este „o acțiune, o influență, care este sau implică o cooperare a trei termeni, un semn, obiectul său și interpretul său, astfel încât acest efect al triadei nu poate fi redus la acțiunea unui cuplu”⁷. În fine, *Semn* – obiect sau element lingvistic, care în relația cu un receptor, este în măsură să trimită la un alt element. În Evul Mediu, Augustin relevă natura duală a semnului: pe de o parte, elementul sensibil care trimite la real, pe de alta elementul inteligibil care trimite între locutor și auditor. În acest sens Augustin a făcut distincția dintre „dicibile” și „dictio” sau între sens surprins de spirit și semn enunțat de voce. Fontanier a făcut distincția – dezvoltată apoi de Frege – dintre semnificație – ceea ce termenul semnifică în limbă – și sens – imaginea psihică individuală pe care interlocutorii o au despre semnificație. Peirce a distins diverse tipuri de semne în funcție de tipul de motivație provenit din realitate – indicii pentru o direcție, iconi

⁶ Roland Barthes, (1915–1980), eseist, critic, filosof și teoretician al literaturii, semiolog francez. A fost unul dintre principalii animatori ai mișcării structurale și ai semioticii franceze. *Éléments de sémiologie*, Denoël, Paris, 1965.

⁷ Charles Sanders Peirce (1839–1914) este considerat cel mai important filosof al Americii și întemeietorul semioticii moderne. C.S. Peirce este o personalitate de prin ordin în istoria gândirii americane, de anvergura unui Leonardo da Vinci. Logician, chimist, istoriograf, cartograf, prieten al lui William James care îi atribuie paternitatea pragmatismului, Peirce este autorul unei opere monumentale din care au fost publicate postum opt volume de *Collected Papers*. Strălucitul eseu din 1867 „On a New List of Categories” îl situează pe Peirce alături de marii filosofi ai categorialității: Aristotel, Kant, Hegel. Estimând că un fenomen poate fi considerat ca pură posibilitate, existență reală (actualitate) sau lege (generalitate), Peirce stabilește trei categorii fundamentale (logico-faneroscopice) pentru orice faneron (fenomen): Firstness, Secondness, Thirdness (Primitate, Secunditate, Terțitate). Conceptul de faneron are o extensiune extrem de vastă: de la senzație și percepție la emoție, amintire, număr sau obiect. Aceste categorii sunt produsul unei analize a condițiilor necesare elaborării unei gândiri adevărate, mai precis, eficace (pragmatismul lui Peirce).

pentru o alta. Jakobson afirmă că numai „mesajul” adică actul comunicativ complet este în măsură a institui o semnificație. În prezent, semnificația este înțeleasă ca un corelativ al unui text și rezultatul unei multiplicatăți de factori concomitenți. Ea nu depinde în mod exclusiv de folosirea corectă a unui cod lingvistic, ci și de diverse elemente extralingvistice ale situației concrete în care se petrece actul acțional, de la intențiile vorbitorului la dispoziția destinatarului⁸.

Planul lingvistic, în special semiotic, participă așadar la investigarea corelației doctrină juridică/știință juridică, instituind repere analitice precum: Ce semnificați desemnează expresiile lingvistice folosite? Dreptul ca sistem normativ? Fenomenul juridic? Dimensiunea juridică a umanului? Ce senzuri sunt antrenate? Corpus dogmatic de idei care face exegeza obiectului cercetat? Dimensiunea definitorie a înțelegerii – postfactum – a fenomenului cercetat? Explicația acestuia, pătrunderea la legități și relații invariante, la surprinderea tendințelor dinamicii fenomenului cercetat și eventual la anticipări? Care sunt principalele contexte interpretative ale termenilor utilizați? Ce „coduri” și înțelegeri sunt dezirabile pentru „decriptarea” mesajelor referitoare la expresiile analizate?⁹ Analiza în plan etimologic al originii, evoluțiilor de formă și de sens a cuplului de termeni doctrină/știință aduce unele clarificări, în diferite sisteme lingvistice, dar și adaugă noi contradicții sau chiar – așa cum s-a remarcât perplexități în privința stabilirii, în mod clar și distinct a notelor definitorii ale termenilor în cauză¹⁰. Astfel, în limba română, dicționarele explicative¹¹ indică originea termenului doctrină de la „doctrina” (lat.) și „doctrine” (fr.) și rețin o relație de identitate cu știința, în măsura în care doctrina desemnează „știință, învățătură, teorie”, dar nu constată pur și simplu o sinonimie pentru că doctrina este și inclusă în știință atunci când este declarată nucleu principial al acesteia, „un corpus de credințe, principii, teze fundamentale, modele”, dar și excede acesteia atunci când este remarcată nu numai în sistemele științifice dar și filosofice, politice, religioase. Se poate desprinde, totuși, cel puțin adiacent și în mod tradițional, faptul că termenul

⁸ D. Agostini, *Enciclopedia de filosofie și științe umane*, Editura ALL Educațional, București, 2004, pp. 990-993.

⁹ I. Craiovan, op. cit., p. 203.

¹⁰ Gh. Mihai, *Inevitabilul drept*, București, Editura Lumina Lex, 2001, p. 53.

¹¹ A se vedea, în acest sens, termenul în cauză în orice ediție, DEX, inclusiv on-line.

de doctrină, evocă și reține ideile de credință, dogmă și de corpus relativ închis în semnificațiile sale proprii, puțin apt la schimbare și renovare. În spațiul anglosaxon¹² se poate remarca faptul că termenul de doctrină, este limitat la a desemna – prin excelență „un set de credințe și idei în domeniul politic și religios”, deși el este întâlnit și în planul juridicătății în ipostaza de doctrină juridică – juridical doctrine –, dar, în acest plan, domină termenul cumulativ de „jurisprudence” care evocă știința (teoria), în special „general jurisprudence”, filosofia dreptului (care are și o expresie singulară consacrată „philosophy of law”), dar și cazuistica și reflecția aferentă în drept – „case law” – acest din urmă aspect fiind desemnat în dreptul continental prin termenul de „jurisprudență.”

Termenul modern de doctrină juridică provenind de la *communis opinio doctorum* desemnează: o opinie, teză, teorie; în sens restrâns opiniile emise de autori în operele lor științifice în domeniul juridic referitoare la expunerea și interpretarea dreptului iar prin extensie operele acestora indisolubil legate de autorii respectivi; opinie care se bucură de autoritate, în caz de incertitudine în privința existenței sau semnificației unei norme de drept. Utilizarea mai frecventă a termenului de doctrină juridică începând cu secolul al XIX-lea a afectat, în familia de drept romano-germanic, termenul de jurisprudență, sensul original al acestuia, din dreptul roman de „învățătură, știință” despre drept, fiind înlocuit și rezumându-se, așa cum am menționat, la cazuistica dreptului. S-a accentuat astfel distincția teorie-practică în munca juridică, nevoia de specializare și profesionalism în privința autorilor, mai ales în mediul universitar, în munca doctrinară, a scrierilor despre drept studii, monografii, cursuri, tratate a unor standarde de structură, limbaj și raționament juridic care să legitimeze autoritatea doctrinei și a autorilor acesteia. A început în acest mod și un proces mai intens de clarificare a unor corelații conceptuale, relevându-se activitatea doctrinar științifică de prezentare, sistematizare și critică a diferitelor materii juridice, de sursă informală a doctrinei în spațiul romanogermanic, faptul că doctrina juridică este profund marcată de conținutul social și politic al epocii în care se realizează și își propune – ca una dintre funcții – critică dreptului pozitiv, influențarea activității legislative, prin propuneri de lege ferenda. Relația doctrină jurisprudență (în sistemul anglo-saxon fiind cooptate în același spațiu, având în vedere că „judge made law”) a

¹² Bryan A. Garner, Editor În Chief *Blak's law dictionary*, Third Pocket edition, 2006, pp. 396-397.

evoluat de la ignorare și divorț la conștiința inerenței doctrinei pentru judecător și a cultului pentru cazuistică pentru doctrinar. Fondul conceptual al termenului de doctrină juridică s-a decantat în timp, ca urmare a unor evoluții diverse de la țară la țară, de la o familie de drept la alta, de la o epocă la alta, de la un autor la altul, cunoscând mutații calitative de la primele abordări până în contemporaneitate. În acest sens, ilustrăm cu câteva note definitorii ale conceptului de doctrină juridică, în special în ipostaza tradițională și modernă. Mai întâi, vizează analiza, sistematizarea, expunerea evaluativă a dreptului și este centrat pe sistematizarea, explicarea și interpretarea dreptului pozitiv, a izvoarelor sale formale, deși evocă și elemente istorice, sociologice, filosofice. Apoi, abordează problemele practicii juridice pentru a fi discutate la modul profund și general, diferit de reflecția judecătorului asupra unui caz, aceasta nefiind extensivă și generală, configurează și analizează relația particular-general în cunoașterea juridică, dialectica acesteia, investigând norme juridice, instituții juridice, ordini juridice, familii de drept, sisteme juridice, diviziuni precum drept public - drept privat, drept național - drept internațional, relevându-se că, cunoașterea juridică nu se poate cantona numai la nivelul cunoașterii empirice a realităților juridice dar nici nu se poate refugia doar în abstracții dintre cele mai generale;

Pentru ca în final, să elaboreze principii și teze care nu sunt imperative pentru judecător dar care pot întemeia de lege ferenda.

În planul cunoașterii și cel social, doctrina juridică contribuie prin precizie, coerență și soluții raționale pentru rezolvarea problemelor juridice la încrederea în drept, la stabilitatea juridică dar și exercitând presiuni în privința schimbării, la realizarea unor funcții care sunt și ale dreptului însuși precum: soluționarea conflictelor, conturarea unor așteptări, orientarea unor comportamente umane, propagarea unor valori.¹³ Prin prescripțiile sale generale doctrina juridică a relevat standarde de raționalitate, a dezvoltat implicit o teorie a argumentării, faptul că cercetarea dreptului implică o anumită poziție filosofică, deschizându-se tot mai mult spre orizontul cunoașterii științifice în drept. În același timp, abordările conceptuale ale doctrinei juridice nu au fost - și nu sunt - scutite de critici. Credem că este instructivă în acest sens sinteza realizată de A. Peczenik în privința „dialogului” dintre critica filosofică a doctrinei juridice și apărările doctrinarilor

¹³ I. Craiovan, op. cit., p. 205.

în materie, cu privire la care evocăm teoriile juridice care conțin importante componente prescriptive - ca de pildă de lege ferenda, alese oarecum aleatoriu dat fiind complexitatea vieții sociale sau prezumă pentru raționamentele sale juridice o morală comună într-o societate pluralistă. O asemenea morală există și cu toată relativitatea, poate fi configurată în jurul aceea ce unește umanitatea și vizează în mod cert prezentul și viitorul ei, în specificitatea ei este locală, fragmentară pentru că nu se poate ridica la adevărul universal, mai ales având în vedere pluralismul moral. În privința celei mai importante obiecții asumarea de către doctrină a unui caracter normativ de a spune „ceea ce trebuie să fie” (*sollen*), autorul invocat consideră că această obiecție poate fi depășită prin coerența dintre cunoașterea juridică-justiția prin drept și – conceptele juridice în măsura în care se cultivă un fond comun, un echilibru reflectiv, într-o societate centrată pe o atitudine morală comună în problemele esențiale¹⁴.

3.3. *Dihotomia/simbioza doctrină juridică - știință juridică*

Simbioza doctrină juridică/știință juridică în sens tradițional, s-a relevat în activitatea doctrinară și prin faptul că și în domeniul juridic cunoașterea se vădea tot mai mult tributară unei paradigme științifice, precum cele care vizează cunoașterea juridică centrată pe norme, pe concepte juridice, pe adevărul moral sau pe comportamentul actorilor juridici¹⁵. Astfel, demersul științific în domeniul juridic, s-a configurat, cel puțin într-o anumită perioadă, ca activitate cognitivă vizând o reprezentare a fenomenului juridic conform unei singure paradigmei științifice adoptate. Monismul epistemologic general dominant a condus la exclusivism și condamnări reciproce¹⁶. El a relevat, mai accelerat, nevoia unui orizont epistemologic propriu - care sunt standardele de științificitate ale doctrinei juridice? - a provocat noi abordări care au condus la noi achiziții, dar și la noi controverse.

¹⁴ Peczenik, A, *Scientia Juris, Legal doctrine as knowledge of law and as a source of law*, vol. 4, *A treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence*, Dordrecht, 2005, pp. 137-167, pp. 179-180.

¹⁵ A. J. Arnaud, *Dictionnaire encyclopedique de theorie et de sociologie du droit*, L.G.D.J, Paris, 1993, pp. 94-98.

¹⁶ Conform *Laurousse, 1906, Piaget, 1917*, termenul de epistemologie desemnează reflecția asupra gândirii științifice, abordarea predilectă a statutului activităților de cercetare științifică decât a obiectului de cercetare, o abordare metodologică prin excelență

În domeniul dreptului, abordarea epistemologică a accelerat efortul de a depăși „știința normativă a dreptului”, necesara dar excesiva abordare normativă, prin metodologii de poziționare multiplă și alternative în cercetarea fenomenului juridic, prin examinarea complexă a validității normelor juridice, prin apelul la criterii axiologice și praxiologice, instituindu-se ca un ansamblu metateoretic de referință pentru asertiunile juridice care aspiră la științificitate. Pluralismul epistemologic recunoaște că științificitatea este susceptibilă de grade și versiuni în care știința dreptului are diverse ipostaze și apropieri. S-au promovat astfel epistemologii corespunzătoare: empirică-enunțurile științifice vizează entități observabile susceptibile de verificare empirică. Logico-formale – consacră un limbaj formalist și sisteme axiomatice. Hermeneutică – reține discursul efectiv al diferiților actori ai fenomenului juridic. S-a constatat astfel diverse combinații precum și imposibilitatea de a te rupe complet de daturi empirice dar și imposibilitatea unei formalizări și axiomatizări complete.

Problema prealabilă cardinală este că demersul științific în domeniul științelor socio-umane - inclusiv în știința juridică - acțiunea umană angajează inevitabil observatorul însuși. Abordarea are implicit o poziție ideologică - afectează științificitatea. S-a remarcat astfel și din această abordare pluralistă nevoia unei reflecții sistematice aptă să sugereze soluții de depășire a izolaționismului în cunoașterea juridică, de cooperare și concertare a informațiilor¹⁷. Rupturi și abordări exclusiviste s-au remarcat în aria cunoașterii juridice și în ceea ce privește explicația și comprehensiunea, punctul de vedere extern și punctul de vedere intern. Explicarea faptelor lumii naturale este îndreptată spre „exterior”, înspre culegerea de date exacte și de legi generale care reglează acele fapte, în timp ce înțelegerea din științele spiritului se apleacă spre „interior”, un proces în care plecând de la semne care ne-au fost date cu un anumit sens din exterior cunoaștem ceva din interior. Astfel s-a relevat că se poate configura un obiect de studiu în funcție de teoria adoptată. De exemplu, din perspectiva materialismului istoric-dreptul este un fenomen de suprastructură care poate fi explicat în ultimă instanță prin raporturile de producție caracteristice formațiunii sociale respective. Sau realismul american - dreptul redus la deciziile judecătorilor explicabile printr-un complex de factori psihologici. În acest fel se demistifică și se sesizează elemente de adevăr dar se

¹⁷ I. Craiovan, op. cit., p. 207.

mutilează dimensiunea normativă, predicția, specificitatea fenomenului juridic. Se găsește aici un fenomen de autointerpretare, specific științelor socio-umane, realizat de către agenții juridici înșiși, un punct de vedere intern.

Paradigma explicației face loc paradigmei comprehensiunii, externalizarea face loc internalizării, obiectivarea empatiei, ruptura - participării. Se relevă că rațiunea de a fi a unui fenomen social rezidă din sensul său intern - înțeles de actorii înșiși - reprezentări, convenții și reguli partajate de grupul de referință - ce vehiculează discursul practic al juriștilor. Așadar, putem remarca un punct de vedere extern, altul intern și cel moderat, ceea ce înseamnă punctul de vedere al observatorului extern - care se referă la punctul de vedere intern al juriștilor. Dacă dreptul nu poate fi explicat numai prin el însuși, trebuie să punem în operă un mare număr de perspective. Problema cercetării fenomenului juridic ridică atunci problema articulării punctelor de vedere - intern-extern-înțelegere-explicație în numele unei metateorii! Se tinde spre modele complexe care să coreleze limbajul juridic dogmatic pe de o parte și cel al științelor sociale pe de altă parte. Aceasta mai înseamnă că se încită spre pluralism epistemologic care să degajeze și să coreleze virtualitățile științifice ale dogmaticii juridice cu virtualitățile practice alternative propuse de științele sociale. Abordarea epistemologică a conceptului de cunoaștere integrativă este în măsură să depășească specializarea științifică înțeleasă ca dogmă, de pildă atunci când abordarea cantitativistă se proclamă singura științifică în raport cu abordarea calitativistă, hegemonia și colonizarea de cunoștințe. De la suveranitatea epistemologică proclamată de unele concepții sau de la abordarea epistemologică divergentă s-ar putea trece prin depășirea segmentării, la simultaneitate și integrarea în structuri și configurații, la o epistemologie de cooperare, conlucrare și coagulare, care valorifică experiența integrală a științei, în soluționarea unor probleme. În această abordare paradigmele de cunoaștere juridică – chiar contrastante - sunt stimulate să comunice, să accepte noi paradigme cu un potențial integrativ mai mare ca de pildă paradigma comunicațională.¹⁸

3.4. *Tradiție și modernitate în știința contemporană*

Experiența modernă și contemporană a științei a arătat că întemeierea absolută în cunoaștere, fie pe principii sau fapte este iluzorie, că nu

¹⁸ Idem, p. 209.

există o măsură absolută a adevărului independentă de situația de viață corespunzătoare, că o teorie este posibil să fie falsă deși rezistă cu succes testelor la care este supusă, că nu putem de fapt testa o singură teorie, aceasta fiind solidară cu o întreagă rețea de ipoteze, că în anumite faze ale istoriei științei se luptă numai prin persuasiune și propagandă și nu cu argumente științifice¹⁹. Știința dreptului nu este expresia unei gândiri „forte” - precum științele exacte - ci a unei „gândiri slabe”, apreciază U. Eco - ar fi de preferat poate, termenul de gândire suplă sau subtilă - dar care, poate învinge de multe ori pe terenul cunoașterii științifice, dacă este rezonabilă²⁰. Nucleul acestei științe ar putea fi constituit din raționalitatea juridică configurată științific și care își confirmă statutul numai dacă este fundamentată pe logicitate dar și pe istorie, integrează experiența socială și practica dreptului, achizițiile științei contemporane, dă satisfacție condiției umane a acestui timp istoric, nu ignoră contradicțiile juridicității, aspirația spre interogație, perspectivă și creativitate, declarându-se mereu perfectibilă, în urma demersurilor crâțice, deschisă și în devenire. În acest mod știința juridică își poate afirma mai pregnant statutul de știință socio-umană a cărei specificitate este dată de obiectul de cercetare-fenomenul juridic - acel spațiu socio-uman care are ca nucleu normativ imperativ, susceptibil de constrângere publică Dreptul, dat în numele Justiției, într-o societate particulară a unui timp istoric și care operaționalizează valorile acelui timp, reglementează principalele relații sociale, încorporând idei, concepții, teorii juridice, marcate de cultura și starea acelei societăți. Explorând dimensiunea juridică a umanului, știința juridică este complexă, mulținivelară, cu paliere filosofice, sociologice, psihologice, morale ș.a. Cunoașterea juridică nu se poate sustrage, de la conexiunile cu rețeaua umană a cunoașterii, după cum fenomenul juridic nu se poate sustrage conexiunilor, interdependențelor și interferențelor cu alte fenomene

¹⁹ O sinteză în: Schandelbach, H., Martens, *Filosofie*, Editura Științifică, București, pp. 139-173.

²⁰ Umberto Eco (1932–2016) a fost un scriitor italian, editor, filosof și semiotician. Strălucitoarea sa operă beletristică, începută în 1980 cu *Numele trandafirului*, este renumită pentru subtilele ei jocuri de limbaj și pentru abundența simbolurilor și aluziilor culturale. În notele explicative ale romanului, Umberto Eco teoretizează printre primii conceptele postmodernismului. Romanul care a fost ecranizat în 1986, a combinat elemente de semiotică într-un cadru ficțional combinat cu analiză biblică, studii medievale și teorie literară. De atunci a scris mai multe romane, incluzând *Pendulul lui Foucault*, *Insula din ziua de ieri*, *Cimitirul din Praga*.

socio-umane. Această integrativitate nu atentează la specificitatea unor entități juridice sau specializări, precum ramurile dreptului, conceptele, principiile sau teoriile juridice.

Ea combate însă „rele practici” precum dogmatismul, exclusivismul, ignorarea celorlalți, boicotul acestora, cultivând extensia nondiscriminatorie și nonierarhia, deschiderea frontierelor epistemologice, schimburile informaționale, recunoscând capacitatea generică a fiecărei entități de cunoaștere de a participa la soluționarea problemelor umane-inclusiv a problemelor juridice, - în baza argumentelor relevante. Dreptul asigură reciprocitatea drepturilor și obligațiilor corelative, a căror îndeplinire înseamnă realizarea condiției indispensabile a grupului și a individului. În cadrul grupului, finalitatea dreptului este aceea de a contribui la dezvoltarea civilizației și la progresul societății. Dreptul se prezintă fie ca drept de coordonare între persoane cu un statut juridic egal, iar mecanismele sale se comportă ca mecanisme ale justiției comutative, fie ca un drept de subordonare, atunci când, reglementează relațiile ierarhice din interiorul societății și atunci când, realizează justiția distributivă.

În legătură cu știința juridică se face referire la comunitatea juriștilor, formând o mică lume, sau mai mult, o entitate și fiind legați de interese comune și, obligați să aibă păreri comune. Se obiectează însă, că această imagine a comunității juriștilor nu corespunde realității, că este, în fapt, foarte divizată, iar știința este deschisă față de societate, nu rămâne în turnul ei de fildeș. Bună parte a specialiștilor preferă termenul de „doctrină juridică” sau de „studiu analitic al dreptului”, în locul termenilor „știința juridică” (*scientia juris*), „dogmatică juridică”. O noțiune interesantă utilizează Alexander Peczenik, „*Rechtswissenschaft*” care folosea termenul pentru a desemna expunerea evaluativă a substanței dreptului privat și public, expunere care poate conține considerații istorice, filosofice s.a. și, al cărei nucleu este format din interpretarea și sistematizarea dreptului în vigoare. Preciza că, utiliza termenul „doctrină juridică”, cu referire la activitatea cercetătorilor științifici și la rezultatele acestei activități, adică la conținutul lucrărilor și al doctrinei. Evidenția și preluarea de către doctrina juridică a problemelor de practică juridică, pe care le discută, în mod mai general și mai aprofundat. Și este posibil, credem că, prin această subliniere să fi marcat diferența specifică a doctrinei juridice, față de dogmatica juridică.²¹

²¹ Alexander Peczenik, Volume 4, *Scientia juris. Legal Doctrine as Knowledge of*

Este posibil, dat fiind că, referitor la dogmatica juridică prevalează punctul de vedere potrivit căruia, aceasta, în calitate de domeniu al științei dreptului rezervat interpretării și sistematizării normelor juridice, vizează scopuri de natură practică ce pot fi realizate, clasificând și sistematizând normele juridice, oferind informații despre conținutul normelor juridice valide. Dar, nu mai puțin, enunțurile practice pot fi desigur, formulate altfel, decât în cadrul dogmaticii juridice. Astfel, cercetarea în domeniul istoriei dreptului și al sociologiei juridice produce enunțuri, spune ceva despre normele care aparțin ordinii juridice adică referitor la efectele lor asupra destinatarilor²². Atunci când este analizată metoda dogmatică, în comparație cu metoda empirică, se subliniază că, cea dintâi se sprijină pe o teorie generală, cu referire la diversele școli ale gândirii juridice, la istoria dreptului, la dreptul comparat, la principiile generale ale dreptului, la categoriile juridice, inspirându-se mult din doctrină²³. Revenind la abordarea doctrinei juridice de către Alexander Peczenik, adăugăm că, o caracteriza ca un „Janus cu două fețe” care urmărește să realizeze cunoașterea și, în același timp constituie o parte a dreptului, în cea mai largă accepțiune, întrucât participă la dezvoltarea normelor sociale. De aici, concluzia că, doctrina juridică prezintă și un aspect normativ, exercitându-și influența asupra dreptului și practicii juridice, în direcția asigurării preciziei, coerenței și unei structuri transparente ale dreptului, a încrederii în drept, precum și a globalizării dreptului și a stabilității acestuia într-o lume dominată de dinamici politice. Autorul citat arată că, există, în mod preponderent, în lucrările juridice profesionale, astfel cum sunt manualele, monografiile, comentariile și culegerile legislative, un gen de cercetare juridică ce utilizează o metodă specifică: expunerea sistematică, analitică, evaluativă, a substanței dreptului privat, a dreptului public, a dreptului penal, nucleul ei constând în interpretarea și sistematizarea dreptului în vigoare. Mai precis, constă în descrierea sensului literal al legilor, precedentelor, împletită cu alte explicații de conținut²⁴.

Acest gen de expunere poate fi numit „doctrină juridică”. Interesantă

Law and Sources of Law. A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence, Springer, printed in the Netherlands.

²² Termenul *Dogmatique juridique* în Dictionnaire encyclopédique de théorie et de sociologie du droit, 2e édition entièrement refondue, corrigée et augmentée, coord. André-Jean Arnaud, L.G.D.J. 1993, p. 188.

²³ Jean Louis Bergel, *Théorie générale du droit*, Dalloz, 1985, p. 53.

²⁴ S. Popescu, op. cit., p. 195.

este sublinierea că, perspectiva omului de știință jurist diferă, în multe privințe, de perspectiva judecătorului. Comparând, atrăgea atenția că, în timp ce oamenii de știință juriști nu au împrumutarea de a lua decizii obligatorii și sunt liberi să-și aleagă subiectul, pretențiile, cerințele părților în proces obligă judecătorul, iar argumentarea judiciară acordă atenție numai informației care, cel mult, are relevanță indirectă pentru cazul care trebuie soluționat. Pe când oamenii de știință juriști se exprimă într-un mod mult mai abstract și se orientează mult mai puțin, după cazuri sau fapte reale, folosind nu numai fapte reale, ci și situații ipotetice, caută probleme, judecătorii se mărginesc la problemele necesare soluționării unui anumit caz concret. Continuând paralela, Alexander Peczenik sublinia că, spre deosebire de omul de știință jurist, care este liber să facă propuneri de lege ferenda și chiar să propună noi metode juridice, judecătorul trebuie să ia decizii corecte, aplicând metoda juridică predominantă. Contrar obligației omului de știință jurist care trebuie să argumenteze în mod explicit, judecătorul se poate afla în situația în care, nu poate formula o justificare satisfăcătoare a soluției sale. În plus, ultimul nu dispune de timpul necesar pentru a pregăti o justificare generală și extinsă a deciziei sale. Comentându-se sensul specializat pe care termenul „doctrină” îl are în domeniul juridic și anume, acela de ansamblu al lucrărilor scrise, consacrate studiului dreptului și de ansamblu al autorilor lor, se atrage atenția că, există scrieri, fără doctrină, deoarece nu conțin decât descrierea normelor și a soluțiilor dreptului pozitiv, lipsită de o analiză critică din partea autorilor, lucrări elaborate, în principal de profesori universitari, de magistrați și mai ales de avocați și notari. În această ordine de idei, se face trimitere la lucrarea autorilor Bureau și Molfessis, intitulată concludent „Asfixie doctrinară”.²⁵ Considerând examinarea formelor în care se exprimă doctrina juridică, parte a analizei conceptuale a acesteia, reținem, ca demnă de o atenție deosebită, evidențierea, în cadrul categoriei lucrărilor specializate în teme limitate, în subcategoria operelor cu caracter științific pronunțat a tezelor de doctorat, calificate drept „element important al cercetării științifice care reprezintă un bun exemplu”.²⁶

Nu este, credem, lipsit de interes faptul că, în cadrul analizei doctrinei juridice generală, aceasta este definită și ca o grupare de teorii care diferă

²⁵ *Lasphixie doctrinale* în *Etudes à mémoire du professeur G. Oppetit*, Litec, 2010, p. 45.

²⁶ S. Popescu, op. cit., p. 196.

după vechimea lor și din punctul de vedere al generalității. Unele dintre acestea au atins un înalt grad de sofisticare, în sistemul Common Law, iar altele sunt mai sofisticate în dreptul continental. În sfârșit, unele dintre ele s-au dezvoltat relativ uniform, în cadrul diferitelor părți ale dreptului și al variatelor sisteme de drept. Totodată, este evidențiată interacțiunea dintre doctrina generală și doctrina specială. Participând la analiza conceptuală a doctrinei juridice nu putem neglija unele rezerve, unele îndoieli. Exemplificând, reamintim și completăm că, s-a afirmat despre doctrină, ca gândire a autorilor în materie juridică, exprimată în ansamblul lucrărilor juridice este un concept ambiguu că, nu există doctrină, ci autori de

drept că, altfel spus, doctrina nu constituie un corpus organizat prin care s-ar putea expune, într-un mod coerent, tendințe și sentimente. Ea depinde de autori, de genurile literare, de materie, de sistemul studiat.²⁷ François Terré constată că, în zilele noastre, însăși noțiunea de doctrină suscită o mai mare perplexitate, decât în trecut, în special, în ceea ce privește persoanele având ca funcție studiul dreptului, în condițiile în care, dezvoltarea sindicalismului a favorizat apariția, alături de doctrina universitară, a doctriinelor de tip sindical, fenomen constatat în dreptul social. Nu am putea încheia partea rezervată analizei conceptuale a doctrinei, fără a preciza că, dintre definițiile doctrinei juridice, evocate de profesorul François Terré reținem cu prioritate pe cea cuprinsă în Vocabularul juridic al Asociației Henri Capitant și aleasă de decanul G. Cornu, coordonator al vocabularului. Definiția este următoarea: „Opinie profesată în comun de către cei care predau dreptul (Communis opinio doctorum) sau de acei care, fără a-l preda dreptul scriu despre drept”.²⁸ În principiu acesta ar fi rolul și rostul științei juridice.

4. Despre rolul științei juridice

Concludent pentru corecta înțelegere a rolului științei juridice în viața societății este accentul pus pe faptul că, nu este un studiu pur descriptiv al regulii de drept, ci urmărește perfecționarea ordinei existente, relevă imperfecțiunile tehnice, defectele, inadaptabilitatea unei anumite

²⁷ În acest sens, Ph. Malaurie, *Les réactions de la doctrine à la création du droit par le juge*, Travaux Assoc, H. Capitant, XXXI, 1980, p. 83, apud Jean Louis Bergel, op.cit., p. 70.

²⁸ François Terré, *Introduction générale au droit*, 6e édition, Dalloz, 2003, Ouvrage couronné par l'Académie des sciences morales et politiques, pp. 253–254.

dispoziții la nevoile sociale și economice și propune regula care îi pare satisfăcătoare. Folosindu-se o expresie deopotrivă plastică și convingătoare se adaugă în primul rând că, știința hrănește gândirea judecătorului și a tuturor celor care concură la aplicarea dreptului.²⁹ Este pe deplin justificată precizarea aparținând profesorului Ion Craiovan în opinia căruia, în elaborarea, interpretarea și aplicarea dreptului, doctrina juridică nu reprezintă un exercițiu facultativ de cultură profesională, eventual post-factum, apanajul unor teoreticieni care poate fi ignorat de factorii instituționali, invocându-se eventual, presiunea faptelor sociale și pragmatismul bunelor intenții.³⁰

La întrebarea în ce constă influența doctrinei juridice asupra dreptului și practicii juridice, răspunsul a fost că această doctrină produce efecte benefice asupra dreptului astfel cum sunt: asigurarea preciziei, coerenței și unei structuri transparente, promovarea justiției și moralității, înnoirea interpretării vechiului drept, promovarea încrederii în drept, promovarea globalizării dreptului și a stabilității, într-o lume dominată de dinamici politice.³¹ Într-o altă opinie se susține că în epoca actuală, doctrina exercită o anumită influență asupra legiuitorului care utilizează câteodată clasificările, opiniile, crîțicile, explicațiile, lămuririle doctrinei în procesul legislativ. Totodată, completează justificat imaginea rolului doctrinei, arătând că, doctrina exercită o influență și asupra jurisprudenței, și invers: doctrina comentează, crîțică, generalizează și teoretizează deciziile jurisprudenței, elaborând reguli de jurisprudență care nu există decât prin această complicitate între doctrină și jurisprudență. Evidențierea varietății rolurilor pe care le îndeplinește constituie un aspect major al problemicii științei juridice. În legătură cu aceasta, s-a arătat că, aceasta poate să joace roluri diferite, după cum își fixează ca obiectiv fie să promoveze o anumită ideologie sau anumite valori fundamentale, fie să facă eforturi pentru a garanta adaptarea dreptului la nevoile sociale sau, se mulțumește cu o descriere și sistematizare a dreptului pozitiv.³²

Cunoscutul epistemolog francez, C. Atias face o utilă remarcă, atunci

²⁹ În acest sens, Lidia Barac, *Elemente de teoria dreptului*. Curs universitar, Editura All Beck, București, 2001, p. 150.

³⁰ Ion Craiovan, *Filosofia dreptului sau dreptul ca filosofie*, Editura Universul Juridic, București, 2010, p. 516.

³¹ S. Popescu, op. cit., p. 198.

³² Mihai Bădescu, *Teoria generală a dreptului – Curs universitar*, Editura Sitech, Craiova, 2013, p. 115.

când, deși afirmă că știința juridică este prost situată, comparativ cu legea, cutuma și jurisprudența, fiind redusă la o simplă reflectare a veritabilelor izvoare ale dreptului și jucând un rol secundar, nu mai puțin, adaugă că, nimeni nu contestă că dreptul are nevoie de o reflecție permanentă asupra sa și de o întăritură ocrotitoare esențială, contra arbitrarului.³³ Or, tocmai știința juridică are această misiune. Fiind pus sub semnul întrebării un pretins regres al rolului științei, s-a explicat că, influența acesteia a fost întotdeauna mai mare acolo unde dreptul nu era încă constituit sau structurat, apogeul fiind înregistrat în Franța și Germania, înaintea marilor codificări din sec. XIX și înainte ca jurisprudența să fi fost formată. S-a replicat că, în condițiile contemporane, ale unei legislații și jurisprudențe abundente, ale unei suprareglementări juridice i se opune contraargumentul următor: tocmai mulțitudinea textelor, dezordinea unei reglementări amănunțite și exigente, contradicțiile, ambiguitatea și insuficiențele care rezultă impun redescoperirea principiilor în harababura reglementării, restaurarea metodelor de raționament. Chiar științei îi revine rolul de a satisface aceste cerințe, de a juca un rol eminent, fiind chemată să caute diversele posibilități de interpretare și toate soluțiile, în măsură să răspundă problemelor vieții juridice.³⁴ Tot referitor la aspectul pretinsei slăbiri a rolului științei juridice este de menționat că, s-a încercat ca aceasta să fie pusă pe seama venalității doctrinei care ar determina pierderea credibilității. S-a apreciat însă că, argumentul nu este convingător, afirmându-se că, slăbirea rolului științei este fără îndoială, legată de volumul de informații pe care trebuie sau crede că trebuie să le trateze, de sporirea cantitativă a documentației juridice, ca efect cert al dominației concepției excesiv de pozitivistă asupra dreptului. Este inspirată declararea științei juridice ca fiind, în realitate, când spectator, când actor. Numai spectator, în dreptul englez, ale cărui norme fundamentale sunt pretoriene, neputând

³³ Cecilia Attias s-a născut Cécilia María Sara Isabel Ciganer-Albéniz. Tatăl său în vârstă, André (Aron) Ciganer, a fost un imigrant moldovenesc născut în Bălți, Basarabia, în 1898, de origine ruso-evreiască. A plecat acasă la vârsta de 13 ani, chiar înainte de primul război mondial. Ciganer s-a mutat la Paris, iar în 1937 s-a căsătorit cu spaniolă-belgiană Diane Albéniz de Swert, o fiică a lui Alfonso Albéniz Jordana, un diplomat spaniol care a jucat la Real Madrid la începutul anilor 1900. Strălucirea ei maternă a fost compozitorul spaniol Isaac Albéniz.

³⁴ C. Attias, *La mission de la doctrine universitaire en droit privé*, J.c.p. 1980 No. 1, *Théorie contre arbitraire*, Collection Les voves du droit, 1987, apud J.L. Bergel, op.cit., p. 80.

fi decât acceptate și analizate, întrucât instanțele sunt obligate prin precedente, limitându-se la o simplă exegeză, adică la o simplă reproducere a jurisprudenței.³⁵

Dar, doctrina devine adesea actor, dictându-și legea legiuitorului sau judecătorului, autorii juriști fiind adesea asociați la pregătirea reformelor și a noilor legi.³⁶ De aici, decurge rolul special al științei. În îndeplinirea lui sunt implicate două funcții. Prima funcție, privind dreptul pozitiv, este aceea de a promova cea mai bună utilizare, posibilă, a tezelor existente, pornindu-se, mai întâi, de la elaborarea unei viziuni globale, sintetice și ordonate a ordinii juridice, care permite să se înțeleagă mecanismele fundamentale și finalitățile. În interiorul acestui cadru general, este propusă soluția concretă a diverselor probleme care animă viața juridică. Cea de a doua funcție, de natură prospectivă, se sprijină pe informațiile furnizate de examinarea dreptului pozitiv și se situează în prelungirea unei abordări critice a acestuia. Examinarea conduce la constatarea diverselor imperfecțiuni – contradicții, ambiguități, lacune –, ca cea de neadekvare, caracter eronat sau nociv – ale normei în vigoare. Știința are ca îndatorire punerea în lumină a acestor defecțiuni și a propune mijloacele pentru a le remedia. Se atrage atenția că, în exercitarea acestei din urmă funcții este inevitabil implicată, o anumită subiectivitate, dat fiind că, fiecare își formulează propunerile într-o viziune personală asupra societății.

În sfârșit, s-a subliniat că știința scoate în evidență defectele unui text de lege, imperfecțiunile tehnice, neadaptarea legii la nevoile cetățenilor, propunând de lege ferenda o interpretare gen „tratament cosmetic”, pentru aceste defecte, în măsura în care, o poate face. Știința poate, de asemenea, să critice o lege existentă într-o manieră de lege ferenda, adică, propunând o reformă legislativă care să conducă la adoptarea unei legi mai potrivită. Contribuția științei juridice se concretizează și în sistematizarea deciziilor judiciare, fără însă, a se reduce la această latură mecanică, deoarece constă, în principal, în critică, idei, reflecție, inventivitate, imaginație inovatoare. În context, s-a afirmat că, nimeni nu-și poate imagina ca judecătorul să fie indiferent față de lege, știință și practică, nici ca legiuitorul să ignore știința sau jurisprudența și nici ca știința să se dezintereseze de lege sau

³⁵ A se vedea M. van Kerchove et Fr. Ost, *Le système juridique entre ordre et désordre*, P.U.F. Coll. „Les voies du droit”, 1988, p. 117 și urm. apud. J.L. Bergel, op.cit., p. 81

³⁶ S. Popescu, op. cit., p. 199.

jurisprudență. După caz, trebuie să se procedeze la un dialog între autori, judecători, legiuitor, între actorii vieții juridice.³⁷ Adică la cunoșterea dreptului, ceea ce presupune recurgerea la concepte și categorii juridice, fără de care dreptul nu ar fi decât un amalgam de reguli eterolite, lipsite de orice coerență și inapte de a reglementa realitățile vieții sociale³⁸. Orice sistem conceptual implică distincții și relaționări între noțiunile pe care le utilizează și realitățile sau fenomenele pe care el le întâlnește. Juriștii sunt astfel conduși să stabilească categorii juridice, adică ansambluri de drepturi, de lucruri, de persoane, de fapte sau de acte, care au trăsături caracteristice comune și se supun unui regim comun. Dreptul, astfel înțeles, ca o rețea de concepte și de categorii juridice, procedează la clasificarea faptelor, a circumstanțelor, a noțiunilor, în funcție de asemănările lor și de raportarea lor la anumite modele. În Vocabularul juridic al lui Capitant se definește calificarea ca fiind „determinarea naturii unui raport de drept având ca scop clasarea lui într-una din categoriile juridice”. Pentru Carbonnier, „a da unui fapt, unui obiect numele care-i revine în mod legal, înseamnă a-i da calificarea sa”. Evoluția vieții sociale și a lumii determină apariția de noi concepte juridice, care sunt derivate și care permit de a uni în jurul lor ansambluri de reguli de drept care trebuie să se aplice fenomenelor ieșite din această evoluție.³⁹ Astfel, de exemplu, explozia contemporană a producției și a consumului și dezechilibrul relațiilor dintre profesioniști și cocontractanții lor profani au suscitât mecanisme de protecție a consumatorilor și dezvoltarea unei noi materii juridice, dreptul consumului care se dezvoltă în jurul unui concept nou, acela al „consumatorului”⁴⁰.

Am putea conchide în urma sumarelor considerații prezentate, asupra coexistenței sintagmelor doctrină juridică și știință juridică în câmpul cunoașterii juridice contemporane și nu se pune problema repudierii uneia sau alteia. Dar, accețiunile vehiculate nu au toate aceeași valoare epistemologică și pendulează în funcție de context de la inacceptabil, la nociv sau dezirabil. Astfel, ar fi inacceptabile în demersul teoretic pozițiile extreme,

³⁷ Despre acest aspect, a se vedea, S. Popescu, op. cit., p. 200.

³⁸ J.-L. Bergel, *Théorie générale du droit*, Paris, Dalloz, 2012, p. 225.

³⁹ Alexandrina Șerban, *Valoarea euristică a conceptelor juridice*, comunicare prezentată la Sesiunea științifică a Institutului de Cercetări Juridice, *Doctrina românească între tradiție și reformă*, București, 2014, pp. 210–215. Euristic – din grecescul *heuriskein* -a afla; despre procedee metodologice; care duce la descoperirea unor cunoștințe noi; de exemplu: ipotezele științifice au valoare euristică.

⁴⁰ J.-L. Bergel, op.cit., pp. 227–230.

în care doctrina juridică, închistată în specificitatea ei, se proclamă unica sursă veritabilă a cunoașterii juridice sau când știința se proclamă atotputernică în universalitatea ei, ignorând specificitatea juridică, nivelată de legi obiective. Aceste sintagme pot cunoaște o identitate de spirit în contemporaneitate, în măsura în care doctrina juridică promovează specificitatea fenomenului juridic, dar este deschisă achizițiilor științei și filosofiei contemporane, prin abordări complexe, arsenal metodologic interdisciplinar, prin acceptarea faptului că practica juridică implică la modul inerent o teorie juridică, prin aspirația a noi grade de științificitate, inclusiv în problema prospectivei dimensiunii juridice a viitorului, prin integrarea în rețeaua generală a cunoașterii aflate într-o permanentă dilemă, cea a continuității și discontinuității.⁴¹

5. În loc de concluzii, continuitate și discontinuitate în știința juridică națională

Conform definiției consacrate de Dicționarul Explicativ al Limbii Române, prin „doctrină” se înțelege „Totalitatea principiilor unui sistem politic, științific, religios etc.” precum și „sistem încheșat de concepții, principii și teze fundamentale prin care se exprimă o anumită orientare în domeniul filozofic, religios, politic, artistic etc.”⁴² Referindu-ne strict la doctrina juridică, putem aprecia că aceasta se constituie prin lucrările autorilor care analizează și apreciază regulile juridice, emițând și expunând teorii despre drept, precum și despre aplicarea în practică a principiilor juridice. Tot în aria doctrinei juridice se regăsesc opiniile emise și soluțiile avansate de teoreticieni ai dreptului în privința unor probleme controversate de drept. Doctrina a jucat un rol important și în dreptul roman, sistem de drept în care opiniile unor mari juriști ca Paul, Papinian, Ulpian, Gaius, Modestinus, Justinian erau considerate ca având forță de lege.⁴³ Aceste păreri „*communis opinio doctorum*” aveau un adevărat rol creativ, devenind adevărate izvoare de drept. Începând încă din antichitate, continuând în perioada Evului Mediu, parcurgând etapa de formare a statului român și dezvoltându-se în zilele noastre, doctrina a jucat un rol important prin

⁴¹ I. Craiovan, op. cit., p. 209.

⁴² Liviu Bogdan Ciucă, *Tradiție și evoluție în doctrina juridică națională*, comunicare prezentată la Sesiunea științifică a Institutului de Cercetări Juridice, *Doctrina românească între tradiție și reformă*, București, 2014, pp. 216–225.

⁴³ Craiovan, *Doctrina juridică*, Editura C.H. Beck, București, 1999, p. 47.

influența pe care a avut-o și o are asupra judecătorilor chemați să pronunțe sentințe, de soluționare a unor controverse juridice dar și asupra legiuitorilor în sensul influențării unor acte normative viitoare. Referindu-ne la spațiul juridic național, putem aprecia că doctrina juridică românească reprezintă rezultatul preocupărilor trecute și prezente ale teoreticienilor români în domeniul dreptului. În cadrul culturii noastre juridice identificăm o doctrină juridică semnificativă atât prin valoare cât și prin numărul mare de lucrări. Amintim în acest sens notele lui Flechtenmacher și Moroiu din perioada Regulamentului Organic, comentariile tipărite ale lui Bărbătescu asupra „Pravilei Caragea” precum și diverse traduceri ale comentariilor juridice din alte țări, lucrări care au influențat și format doctrina juridică românească. În acest sens, putem aminti, în materia dreptului civil, tratatul în 11 volume al lui Dimitrie Alexandresco „Explicațiunea teoretică și practică a dreptului civil român în comparațiune cu legile vechi și cu principalele legislațiuni străine” apărute în perioada 1886-1916, ce cuprindeau ample exerciții comparative ale legislației civile românești cu dreptul roman, vechiul drept românesc și cu legislația modernă din mai multe țări europene. Metoda comparativă a fost abordată și în lucrarea „Droit ancien et moderne de la Roumanie. Etude de législation comparée”, din anul 1897, lucrare în care au fost expuse principiile și majoritatea instituțiilor dreptului civil, procedura civilă, făcându-se o incursiune în istoria dreptului românesc de la Pravila lui Vasile Lupu din anul 1646, și până la apariția Codului civil din anul 1864.⁴⁴

În ceea ce privește doctrina juridică tradițională, trebuie să mai amintim o serie de lucrări doctrinare esențiale pentru dezvoltarea și aplicarea ramurii de drept civil, cum ar fi lucrarea „Elementele dreptului civil” a autorului Matei Cantacuzino, lucrare apărută în anul 1922. Această lucrare reprezintă o versiune concisă a cursului de drept civil ținut de reputatul Matei Cantacuzino în perioada cât a predat în cadrul Universității din Iași. Lucrarea constă în analiza principalelor instituții ale dreptului civil și ale dreptului familiei, reputatul avocat și orator adaptând în această lucrare, în mod echilibrat, totalitatea principiilor juridice la ideea de libertate, ca sinteză a idealurilor celor mai înalte ale spiritului uman. În ceea ce privește contribuția sa la progresul doctrinei juridice românești, Matei Cantacuzino sintetizează, în lucrarea mai sus menționată, materia Codului civil român,

⁴⁴ M. Cantacuzino, *Elementele dreptului civil*, Editura C.H. Beck, București, 1998, p. 4.

scoțând în evidență corelațiile care se stabilesc între dispozițiile sale, creând o imagine de ansamblu asupra acestuia. Totodată, menționăm faptul că, pe lângă valoarea sa juridică, lucrarea „Elementele dreptului civil” are și o valoare istorică, având în vedere faptul că aceasta reprezintă prima interpretare științifică a Codului civil, ale cărui norme au fost abrogate, completate sau modificate de-a lungul timpului prin legi speciale, care au reflectat schimbările societății românești. Lucrarea oferă o imagine asupra evoluției instituțiilor de drept civil, în paralel cu cea a relațiilor sociale, economice și politice și, deși doctrina dreptului civil a cunoscut multiple interpretări, rămâne un punct de referință în literatura de specialitate datorită profunzimii gândirii juridice și a principiilor expuse, confirmate în timp. De asemenea, tot în această categorie se înscrie lucrarea „Tratat de drept civil român” a autorilor Constantin Hamangiu, Ion Rosetti-Bălănescu, Alexandru Băicoianu, lucrare apărută în anul 1928.⁴⁵

Lucrările menționate mai sus au marcat evoluția viitoare a dreptului civil. De asemenea, Constantin Hamangiu a reușit să pună la dispoziția profesioniștilor dreptului o lucrare utilă și pentru acea vreme, adusă la zi nu numai cu jurisprudența în materie, dar și cu trimiteri exacte la aproape întreaga doctrină franceză și română redând în conținutul lucrării texte din vechile legiuiri Caragea și Calimach. Atât de completă și elaborată era lucrarea, încât adnotările la cele 1914 articole ale codului civil cuprind 20.000 de decizii și sentințe, din perioada 1868 până la 1927, acoperind astfel lungă perioadă de 60 de ani⁴⁶. În același timp, este unanim acceptată teoria că doctrina juridică nu este reprezentată doar de textul tipărit. Doctrină juridică întâlnim și în cadrul cursurilor din învățământul superior odată cu dezvoltarea învățământului universitar din domeniul dreptului. „Noi am început să avem cursuri de legi înainte chiar de a avea publicații de drept, anume din primul deceniu al secolului XIX, cu lecțiile Logofătului Nestor. Multe din aceste cursuri au fost interesante, au reprezentat grele strădanii din partea profesorilor și au contribuit la răspândirea culturii juridice”⁴⁷. Putem da exemplu în acest sens, cursurile ținute în perioada anilor 1856 și 1858 la Iași de către Teodor

⁴⁵ Liviu Bogdan Ciucă, *op. cit.*, p. 218.

⁴⁶ C. Hamangiu, I. Rosetti-Bălănescu, A. Băicoianu, *Tratat de drept civil român*, Editura All Beck, București, 2002, p. 7.

⁴⁷ A. Rădulescu, *Pagini din istoria dreptului românesc*, editura Academiei Republicii Socialiste România, 1970, p. 74.

Vasia viitor procuror la Curtea de Casație. Un aspect important în relația tradiție-reformă în doctrina juridică românească dorim să îl evidențiem printr-un exemplu ce vizează doctrina românească în materia dreptului civil din ultimele două decenii, care ne relevă generalizarea opiniei potrivit căreia, caracteristica esențială și definitorie a abuzului de drept, care-l deosebește de orice alte fapte ori acte ilicite, este împrejurarea că abuzul de drept presupune, în mod necesar, existența unui drept subiectiv, care, deși exercitat înăuntrul limitelor sale externe, nu mai puțin însă depășește limitele lui interne, de vreme ce el nu a fost exercitat în concordanță cu scopul său economic și social, în acord cu interesul obștesc, precum și în conformitate cu legea și cu regulile de conviețuire socială. Într-adevăr, în măsura în care limita externă a dreptului subiectiv nu a fost depășită, suntem în prezența unui act de exercitare a dreptului subiectiv respectiv, în timp ce, trecându-se peste această limită, suntem în fața unui act săvârșit fără drept, adică a unei împrejurări caracterizată prin inexistența dreptului subiectiv. În schimb, abuzul de drept implică exercitarea dreptului subiectiv în cadrul limitelor sale externe, materiale sau juridice, după caz, dar prin nesocotirea limitelor sale interne, din moment ce s-a produs deturnarea dreptului de la scopul în vederea căruia a fost recunoscut, întrucât actul încalcă limitele interne obiective, teleologice ale dreptului subiectiv, nesocotind scopul social-economic căruia legea recunoaște acest drept. În esență deci, nelegalitatea unui act sau fapt juridic se poate manifesta atât prin depășirea limitelor externe ale dreptului subiectiv, cât și prin încălcarea limitelor sale interne⁴⁸. Astfel fiind, noțiunea abuzului de drept trebuie deosebită de aceea de abuz. Cu alte cuvinte abuzul este sinonim cu nelegalitatea, în timp ce abuzul de drept constituie acea modalitate a nelegalității, rezultând din exercitarea unui drept subiectiv cu nesocotirea limitelor lui interne, după cum, „*mutatis mutandis*” abuzul de încredere, abuzul în serviciu și purtarea abuzivă reprezintă infracțiuni prevăzute și pedepsite de Codul penal.

În acest sens, literatura juridică românească actuală de drept civil adoptă, practic în unanimitate, această concluzie. Excepție de la această concluzie făcând situațiile în care are loc exercitarea abuzivă a drepturilor subiective în domeniul raporturilor juridice de muncă, adeseori aceeași doctrină, plecând de la o serie de soluții ale jurisprudenței, apreciază că, în

⁴⁸ Liviu Bogdan Ciucă, *op. cit.*, p. 219.

acele cauze, rezolvarea este fundamentată pe noțiunea abuzului de drept, deși, în realitate, de cele mai multe ori, suntem în prezența inexistenței unui drept subiectiv al persoanei încadrate sau al unității, după caz. Dimpotrivă, practica instanțelor, precum și doctrina de drept a muncii, se referă la abuzul de drept numai în situațiile în care, într-adevăr, una dintre părțile care au încheiat contractul de muncă nu și-a exercitat dreptul ei subiectiv, și a încălcat normele cu valoare de principiu. Doctrina juridică românească modernă, spre deosebire de cea veche, cercetează mai mult spiritul legii decât textul acesteia, pentru că aceasta nu se sprijină doar pe lege, ci și pe jurisprudență. De exemplu, opiniile și comentariile unui autor în domeniul dreptului, chiar fie el un autor consacrat, nu sunt obligatorii și nu se impun instanțelor judecătorești și legiuitorului. În ceea ce privește rolul doctrinei juridice românești contemporane, aceasta are drept obiectiv interpretarea dreptului, realizarea unei sinteze a acestuia, ajutându-l în același timp pe legiuitor în elaborarea actelor normative în diverse domenii și pe profesionist în aplicarea legislației.

Deși doctrina reprezintă un izvor neoficial al dreptului, aceasta deține o autoritate intelectuală, exercitându-și argumentat și convingător influența asupra legiuitorului, prin propunerile de „lege ferenda”, pe care le face ca urmare a unei analize critice a legislației. În ceea ce privește soarta acestor propuneri, ele pot fi însușite de legislativ și transpuse în acte normative noi sau îmbunătățite. De asemenea, doctrina juridică exercită o influență evidentă și asupra deciziilor judecătorilor care, recurgând la autoritatea teoreticienilor în materie și își fundamentează astfel motivarea soluțiilor. Totodată, doctrina juridică românească actuală își dovedește pe deplin utilitatea prin formarea de juriști chemați să aplice sau să interpreteze legea. De exemplu, reputatul Mircea Djuvara, în lucrarea „Despre teoria izvoarelor raporturilor juridice și a cauzalității în drept”, prin trimiterile făcute la doctrina clasică privind atât contractele cât și delictele și cvasidelictele, afirmă mai întâi că „în această doctrină se evidențiază faptul că ele produc obligații prin voința conștientă și concordantă a părților asupra întregului complex convenit prin acordul sau consimțământul lor și aceasta ar constitui tocmai definiția Convenției. Voința părților care se obligă ar fi deci creatoarea originară a tuturor obligațiilor din contracte în ce privește delictele și cvasidelictele” iar doctrina clasică le deosebește tocmai prin faptul că „deși ambele sunt acte dăunătoare, primele sunt făcute cu intenție și cele din urmă fără intenție, însă și unele cvasicontracte pot fi acte dăunătoare cu sau fără

intenție”⁴⁹. De asemenea, Victor Dan Zlătescu, făcând referire la interpretarea actelor normative, preciza că „alături de interpretarea oficială o avem pe cea neoficială, facultativă ca și cea doctrinală. Caracteristic pentru aceasta este faptul că nu e obligatorie, ea impunându-se prin puterea de convingere a argumentelor pe care se sprijină. Este interpretarea pe care o fac procurorii, avocații, părțile în general, care caută să convingă organul de decizie”.⁵⁰ În prezent, interpretarea doctrinală juridică românească care se poate regăsi în monografii, tratate, cursuri, comunicări juridice, deține un volum și o influență considerabilă, ea fiind realizată de către oameni de știință care au drept obiectiv principal studierea profundă a problemelor cu care se confruntă.

Rolul cel mai important al doctrinei juridice românești, rol care poate fi întâlnit încă din antichitate și în epoca medievală, a putut fi evidențiat în situațiile dificile cu care s-a confruntat dreptul cutumiar, jurisprudența, sau judecătoria prin încercarea de a găsi soluții în comentariile din operele științifice. În astfel de cazuri putem afirma faptul că opinia comună și concordantă a juriștilor poate avea autoritate de lege, fiind invocată chiar în hotărârile și deciziile din jurisprudență. Ca urmare, se poate afirma faptul că, în prezent, practica legislativă, jurisdicțională, administrativă este de neconceput fără existența teoriei juridice, teorie care la momentul actual ia forma cursurilor universitare, monografiilor, studiilor, recenziilor, notelor critice asupra unor soluții ale instanțelor judecătorești. Totodată, s-a mai afirmat faptul că doctrina reprezintă izvor de drept persuasiv, la fel ca și jurisprudența, în sensul că o hotărâre este obligatorie numai față de părțile cauzei, în sistemul nostru de drept precedentul judiciar nefiind oficial. Singurele hotărâri care sunt obligatorii în mod universal sunt hotărârile Curții Constituționale. Potrivit lucrărilor de specialitate, doctrina juridică românească actuală poate fi considerată instrumentul prin intermediul căruia sunt interpretare și aplicate legile și este formată din ansamblul analizelor, teoriilor, opiniilor și interpretărilor științifice ale materialului normativ, neconstituind un izvor de drept în sensul tradițional al conceptului de izvor de drept, dar soluțiile date de aceasta sunt din ce în ce mai des transpuse în legislație.⁵¹

⁴⁹ M. Djuvara, *Teoria generală a dreptului. Drept național, izvoare și drept pozitiv*, Editura All Beck, București, 1995, p. 13.

⁵⁰ V.D. Zlătescu, *Tratat elementar de drept civil român, Teoria generală*, volumul I, Casa Editorială Calistrat Hogaș, București, 2000, p. 58.

⁵¹ I. Diaconu, *Tratat de drept internațional public*, volumul I, Editura Lumina. Lex, București, 2002, p. 43.

O problemă actuală cu care se confruntă doctrina juridică românească considerăm că se referă la interpretarea legislației interne a statelor membre ale UE, în conformitate cu prevederile directivelor unionale. În acest sens, doctrina juridică românească în materie are drept principal obiectiv asigurarea consistenței, coerenței și aplicării uniforme a dreptului Uniunii Europene. Astfel, doctrina juridică românească actuală analizează problematica în domeniu în mod diferit, sub mai multe posibile denumiri, cum ar fi: efectul indirect mijlocit al directivelor, interpretarea conformă, loială, benevolă, armonioasă, conciliatorie, obligația de interpretare. În acest sens, a fost recomandată posibilitatea de a interpreta dreptul național în lumina unei directive comunitare, utilizarea conceptelor de interpretare conformă sau consistentă. Ca urmare, procedeu interpretării conforme poate funcționa în diferite contexte. Din punctul de vedere al dreptului Uniunii Europene, se pot întâlni următoarele stadii de aplicare a doctrinei interpretării conforme: nivelul dreptului național, scopul aplicării doctrinei fiind acela de a da efect prevederilor legale unionale, în contextul dreptului național al statelor membre; nivelul interpretării dreptului comunitar secundar, în acord cu prevederile dreptului comunitar primar; nivelul interpretării dreptului Uniunii Europene, în concordanță cu normele dreptului internațional public.⁵² Procedeu interpretării conforme poate fi întâlnit la nivelul sistemului de drept românesc, cât și la nivelul dreptului național al celorlate statelor membre, ori în raportul drept național – drept internațional. De exemplu, în Germania, un conflict între constituție și altă normă ierarhic inferioară este rezolvat prin interpretarea ultimei norme, în conformitate cu legea supremă. La fel aceeași soluție este utilizată și în situația raportului drept național – drept internațional, în sensul că normele interne nu pot fi interpretate în așa fel încât să contravină dreptului internațional, atâ timp cât o altă interpretare este posibilă. În Olanda, aceeași regulă de interpretare a dreptului național, în conformitate cu prevederile unui tratat internațional, ca metodă de rezolvare a unui posibil conflict între cele două tipuri de norme, este general acceptată.⁵³

Pe de altă parte, în Marea Britanie, instanțele au interpretat normele interne, în conformitate cu prevederile unui tratat internațional, doar în măsura în care normele naționale sunt neclare, ambigue. În Franța, într-o

⁵² Liviu Bogdan Ciucă, *op. cit.*, p. 222.

⁵³ C. Voicu, *Teoria Generală a Dreptului*, Editura Universul Juridic, București, 2006, p. 112.

primă etapă, în conformitate cu art. 55 al Constituției, care proclama forța juridică superioară a tratatelor internaționale corespunzător ratificate, un conflict apărut între o normă de drept intern și o prevedere a unui tratat internațional urma a fi rezolvat de către instanțele competente, în sensul încercării de reconciliere prin interpretarea normei interne în lumina normei de drept internațional. Într-o fază ulterioară, instanțele franceze au fost împuternicite să revizuiască și să declare contrare tratatelor internaționale premergătoare normele de drept intern ce urmau a fi aplicate.⁵⁴ Ca urmare, doctrina interpretării conforme are prioritate asupra doctrinei efectului direct, rolul primului instrument juridic amintit fiind acela de a neutraliza posibilele conflicte ce pot apărea între dreptul intern și prevederile dreptului comunitar. De asemenea, este de domeniul evidenței faptul că, recurgerea la stabilirea responsabilității statale pentru prejudiciul cauzat indivizilor prin încălcarea dreptului comunitar constituie cea de-a treia opțiune. Problema interacțiunii dreptului internațional cu dreptul intern al statelor, a declanșat diverse contradicții și dispute între teoreticienii doctrinelor, fiind abordate de-a lungul timpului două doctrine opuse: dualismul și monismul. Principalii teoreticieni moniști susțin teoria conform căreia dreptul internațional și dreptul intern formează o singură ordine juridică, un sistem unic, ale căror norme cunosc o ierarhizare și că dreptul internațional ar fi o derivație a dreptului intern.⁵⁵ O a doua variantă a teoriei moniste susține primatul dreptului internațional în ordinea juridică internă.

Teoria dualistă, chiar dacă pornește de la premisa științifică exactă, și anume că dreptul internațional și dreptul intern formează două ordini juridice distincte, neagă însă legăturile și influențele reciproce dintre acestea. Menționăm faptul că doctrina românească a criticat atât teoria dualistă cât și teoria monistă. Astfel, în Constituția Italiei, în art. 10, se menționează că ordinea juridică italiană respectă normele de drept internațional general recunoscute. În aliniatul 2 este stipulat: „condiția juridică a străinilor este reglementată de lege în conformitate cu uzanțele și cu tratatele internaționale”. Din cele două amendamente ale art. 10, observăm că în Italia, normele juridice de drept internațional interacționează cu normele juridice din dreptul intern. Referitor la tratatele din domeniul drepturilor omului, în art. 20 din Constituția României, este prevăzut că „Dispozițiile

⁵⁴ I. Craiovan, *Doctrina juridică*, Editura C.H. Beck, București, 1999, p. 84.

⁵⁵ Liviu Bogdan Ciucă, *op. cit.*, p. 223.

constituționale privind drepturile și libertățile cetățenilor vor fi interpretate și aplicate în concordanță cu Declarația Universală a Drepturilor Omului, cu pactele și cu celelalte tratate la care România este parte”. În Constituția Olandei, art. 91 menționează că „Orice dispoziție a unui Tratat care intră în conflict cu Constituția poate fi aprobată de camere cu cel puțin 2/3 din voturi”. În articolul 94 al aceleași Constituții se menționează că „Legile în vigoare nu vor fi aplicate, dacă această aplicare este în conflict cu prevederile tratatului sau cu rezoluțiile organizațiilor internaționale”.⁵⁶ Primatul dreptului internațional față de cel intern a fost confirmat și de către Curtea Internațională de Justiție, prin unele sentințe cum ar fi: Avizul Consultativ din 26 aprilie 1988, în speța compatibilității legii antiteroriste a S.U.A. cu Acordul de sediu al O.N.U. în privința Biroului Organizației pentru Eliberarea Palestinei de la New York. Potrivit doctrinei juridice românești contemporane, recurgerea la modele de stabilire a priorității de aplicare a unei norme dintr-un sistem ori altul, nu poate cuprinde toate cazurile complexe care apar în practică.

În concluzie, din cele expuse mai sus, putem afirma faptul că doctrina juridică românească actuală îndeplinește o serie de roluri în cadrul sistemului de drept, și anume: contribuie și la înțelegerea altor discipline deoarece aceasta oferă soluții pentru instituțiile juridice de ramură, fundamentează concepte generale care pot fi particularizate de științele de ramură. De asemenea, de-a lungul timpului, s-a putut observa faptul că acestea nu își pierd din importanță datorită faptului că teoriile nu au forța legii și nici pe cea a jurisprudenței; principiile formulate în doctrină sunt adeseori preluate de legiuitor sau de practica judiciară, ceea ce arată că au implicat rolul de a contribui la crearea dreptului; doctrina mai are rolul de a potența valoarea celorlalte izvoare de drept, în special legea și jurisprudența; în procesul de definire a dreptului s-a ținut tot timpul cont de doctrina juridică pentru că ea este cea care asigură accesul la sursele dreptului. Din cele expuse mai sus rezultă faptul că procesul de cunoaștere a oricărei științe autentice, prin urmare și știința dreptului, presupune asimilarea și dezvoltarea în timp a acesteia, ceea ce presupune cunoașterea curentelor științifice care au fundamentat-o. Având în vedere faptul că dreptul este o știință care permite interpretarea, în drept nu există scheme conceptuale imuabile. Dreptul este dinamic, precum societatea este dinamică, el suportă continue

⁵⁶ Liviu Bogdan Ciucă, *op. cit.*, p. 224.

restructurări, reformulări de concepte, dar își păstrează, în același timp, o constanță obiectivă, pentru că dreptul se fondează și se continuă pe drept. Dreptul vechi, și în consecință doctrina juridică veche, nu pot fi înlăturate complet în scopul construirii și dezvoltării noilor principii de drept. Evoluția dreptului, a doctrinei și a culturii juridice, din antichitate și până în prezent ne demonstrează faptul că, deși el se află într-o devenire continuă, se formulează teorii și concepte aplicabile realității contemporane.⁵⁷ Din această perspectivă apare ca esențială *apărarea limbii române pentru acuratețea dreptului, după cum și invers dreptul poate contribui prin creșterea sa, inclusiv prin disciplinarea normelor la păstrarea și nealterarea limbii noastre române în contextul accentuat al ingerinței tot mai accentuate a dreptului Uniunii Europene în ordinea juridică națională.*

Bibliografie:

- [1] Barac, Lidia, *Elemente de teoria dreptului*. Curs universitar, Editura All Beck, București, 2001.
- [2] Bădescu, Mihai, *Teoria generală a dreptului – Curs universitar*, Editura Sitech, Craiova, 2013.
- [3] Ciucă, Liviu Bogdan, *Tradiție și evoluție în doctrina juridică națională*, comunicare prezentată la Sesiunea științifică a Institutului de Cercetări Juridice, *Doctrina românească între tradiție și reformă*, București, 2014.
- [4] Craiovan, Ion, *Filosofia dreptului sau dreptul ca filosofie*, Editura Universul Juridic, București, 2010.
- [5] Craiovan, Ion, *Doctrină juridică și/sau știință juridică?* lucrare prezentată la Sesiunea științifică a Institutului de Cercetări Juridice, *Doctrina românească între tradiție și reformă*, București, 2014.
- [6] ***, Discursul de recepție *Istoria și semnificația numelor de român/valah și România/Valahia* al domnului Academician Ioan-Aurel Pop, în ziua de 29 mai 2013, în Aula Academiei Române.
- [7] Djuvara, M., *Teoria generală a dreptului*, Editura All Beck, București, 1995.
- [8] Hamangiu, C., Rosetti-Bălănescu, I., Băicoianu, A., *Tratat de drept civil român*, Editura All Beck, București, 2002.
- [9] Popescu, Sofia, *Considerații generale privind doctrina juridică* Comunicare prezentată la Sesiunea științifică a Institutului de Cercetări Juridice, *Doctrina românească între tradiție și reformă*, București, 2014.

⁵⁷ Idem, p. 225.

- [10] Rădulescu, Andrei, *Pagini din istoria dreptului românesc*, Editura Academiei, București, 1970.
- [11] Zlătescu, V.D., *Tratat de drept civil român*, Casa Editorială Calistrat Hogaș, București, 2000.
- [12] Șerban, Alexandrina, *Valoarea euristică a conceptelor juridice*, comunicare prezentată la Sesiunea științifică a Institutului de Cercetări Juridice, *Doctrina românească între tradiție și reformă*, București, 2014.